

ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕСВОЄЧАСНЕ ВИКОНАННЯ ГРОШОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Новицький Г.В.

Бердянський університет менеджменту і бізнесу

Розглядаються питання реалізації принципу свободи договору при застосуванні норм про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань в частині обмеження розміру пені (відповідальності) за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

Ключові слова: свобода договору, грошове зобов'язання, відповідальність, штраф, пеня.

Багато років в Україні серед теоретиків цивілістів та практикуючих юристів точиться дискусія щодо обмеження розміру пені (відповідальності) за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

Згадане питання в контексті реалізації принципу свободи договору досліджували О.В. Дзера, М.І. Брагинський, Н.С. Кузнецова, В.М. Коссак, В.В. Луц, М.М. Сибільов, О.А. Беляневич, В.В. Вітринський та інші.

Однак, в жовтні та листопаді 2011 року Верховний Суд України виніс постанови від 24.10.2011 року № 3-114гс11 та від 7 листопада 2011 року № 3-121гс11 якими фактично визнав, що у разі прострочення виконання грошового зобов'язання, з боржника може бути стягнута пеня у розмірі, який не перевищує подвійної облікової ставки Національного банку України. Такий висновок суперечить правовій позиції згаданих авторів. Тому, спробуємо проаналізувати аргументи «за» і «проти» позиції Верховного Суду України, адже питання важливе не тільки з точки зору теорії, а і практики правозастосування з урахуванням положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» відповідно до якого рішення ВСУ, прийняті за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з неодолимим застосуванням судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, набули статусу прецеденту.

На початку відзначимо, що дискусія розгорнулася в «трикутнику» між окремими положеннями Цивільного, Господарського кодексів України та Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань». З позиції теорії цивільного права вирішується питання про співвідношення договору та актів цивільного законодавства.

Обґрунтовуючи свою правову позицію, ВС України у згаданих справах виходить з наступного.

Відповідно до ч. 6 статті 231 ГК України штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором.

Згідно з ч. 2 статті 343 ГК України платник грошових коштів сплачує на користь одержувача цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін, але не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Стаття 1 Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»

передбачає, що платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін.

Стаття 3 Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» визначає, що розмір пені, передбачений статтею 1 цього Закону, обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Далі ВС України робить висновок, що договірні правовідносини між платниками і одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань врегульовано Законом України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань».

ВС України вважає, що яким би способом не визначався в договорі розмір пені, він не може перевищувати той розмір, який встановлено законом як граничний, тобто за прострочення платежу за договором може бути стягнуто лише пеню, сума якої не перевищує ту, що обчислено на підставі подвійної облікової ставки Національного банку України.

Тут, виникають сумніви. Так, ГК України у ч. 1 ст. 231 прямо вказує на те, що законом тільки **щодо окремих видів зобов'язань** може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. В усіх інших випадках розмір штрафних санкцій може бути визначений за погодженням сторін. Але ж, скажуть опоненти, Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» якраз і визначає таке обмеження саме для грошових зобов'язань, як окремого виду зобов'язань.

Дійсно, в теорії цивільного права має місце класифікація зобов'язань на грошові і не грошові, але що з цього приводу каже Закон? Так, ЦК України містить розділ III, який має назву «**Окремі види зобов'язань**» і в цьому розділі грошові зобов'язання не визначені як окремий вид зобов'язань.

У цьому контексті абсолютно логічно виглядають положення ч. 2 ст. 343 ГК України, якою визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається лише при порушенні зобов'язань у сфері фінансової та банківської діяльності. Це пояснюється тим, що ст. 343 ГК України розміщена в параграфі 1 глави 35 ГК України, які й називаються «Фінанси і банківська діяльність» та «Особливості правового регулювання фінансової діяльності» відповідно.

Тому, на думку автора, необґрунтованим є посилення на ч. 2 ст. 343 ГК України, як на одну з норм, що обмежує розмір пені за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань, які виникають з усієї сукупності господарських правовідносин. Згадана норма

поширюється виключно на господарські правовідносини, які виникають у сфері фінансової та банківської діяльності.

Щодо Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань». В преамбулі до Закону зазначено, що цей Закон регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

Разом з цим, відповідно до ч. 2 ст. 551 ЦК України, якщо предметом неустойки є грошова сума, її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства. У другому абзаці ч. 2 ст. 551 ЦК України прямо вказано, що розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Отже, сторонам надано право самостійно встановлювати відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

Аби не вдаватись в дискусію щодо понять «відповідальність за порушення грошових зобов'язань», «неустойка» як різновид способу забезпечення виконання згаданих зобов'язань, відзначимо, що відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Як бачимо, і ця норма надає сторонам право самостійно визначати розмір процентів (відповідальності) за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

На перший погляд, між положеннями Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» та ч. 2 ст. 551, ч. 2 ст. 625 ЦК України існує протиріччя. Вирішення згаданого протиріччя полягає у пошуку відповіді на питання про те, у якому саме випадку Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами грошових коштів.

У цьому контексті важливою, на думку автора, є правова позиція, яка міститься в рішенні Конституційного Суду України № 7-рп/2013 [1] у справі за конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань». Конституційний Суд України виходить з того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у пункті 6 статті 3, частині третій статті 509 та частинах першій, другій статті 627 ЦК України засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати зі споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків кредитором. Конституційний Суд України вважає, що з огляду на приписи частини четвертої статті 42 Конституції України участь у договорі споживача як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, змушує дію принципу рівності цивільно-правових відносин та свободи договору, зо-

крема у договорах про надання споживчого кредиту щодо сплати споживачем пені за прострочення у поверненні кредиту.

В цю логіку Конституційного Суду України вписується запропоноване автором розуміння положень ст. 343 ГК України, як такої, яка діє лише у сфері фінансової та банківської діяльності, адже так само як у договорі споживчого кредиту, суб'єкти господарювання, які отримують кредити для господарської діяльності фактично також є слабкими сторонами, які підлягають особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах.

Таким чином, у сфері фінансової та банківської діяльності, з урахуванням згаданої правової позиції Конституційного Суду України щодо споживчих кредитів, неустойка не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня. Вказане обґрунтовується положеннями ст. 343 ГК України щодо суб'єктів господарювання та положеннями ЦК України і законодавства про захист прав споживачів щодо фізичних осіб (споживчих кредитів). Тобто, щодо сфери фінансової та банківської діяльності Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань», на думку автора, не може бути застосований оскільки, з одного боку, він не застосовується до відносин де однією з сторін є фізична особа, з іншого, щодо суб'єктів господарювання, існує спеціальна норма (ст. 343 ГК України), яка регулює вказані правовідносини.

Враховуючи правову позицію Конституційного Суду України висловлену у рішенні N 7-рп/2013, виникає питання про застосування Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» щодо, наприклад, договору поставки – хто є слабкою стороною, яка підлягає особливому правовому захисту у цих правовідносинах? Боржник, який, домовившись про відстрочку оплати не розраховується за поставлену продукцію? Чи дійсно наявність у постачальника можливості стягувати з покупця надмірні (більші ніж передбачені Законом) грошові суми як неустойку спотворює її правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка, у цьому випадку, перетворюється на несправедливо непомірний тягар для покупця та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків постачальником?

На думку автора, в умовах кризи, саме постачальник є слабкою стороною, яка потребує особливого правового захисту. В усякому разі, суб'єкт господарювання, який вважає договірну неустойку несправедливою і не маючи обігових коштів завжди може взяти кредит за справедливими відсотками і розрахуватись з постачальником. На сьогодні ж в господарських відносинах склалась ситуація, коли недобросовісні покупці розглядають невиконання своїх зобов'язань з послідуочною виплатою «законної» неустойки, як спосіб дешевого кредитування, де кредитором виступає не банк, а постачальник.

Усестороннє дослідження цього питання не можливе також без дослідження співвідношення договору та актів цивільного законодавства.

Найбільш детально та аргументовано згадане питання, на думку автора, досліджено у роботі професора М.М. Сібільова «Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України».

Дослідивши питання про співвідношення актів цивільного законодавства і договору професор

М.М. Сибільов доходить висновку, що в договірній сфері закон перестає вважатися істиною в останній інстанції, сторони мають право відступати від його положень, коригуючи його до своїх інтересів. Таким є загальне правило. З нього є й виключення, відповідно до якого сторони не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства за наявності однієї з трьох обставин, закріплених у ч. 3 ст. 6 ЦК України. Першою такою обставиною є наявність в акті цивільного законодавства прямого застереження щодо неможливості сторін відступати від його конкретного імперативного положення. Друга обставина має місце тоді, коли в акті цивільного законодавства хоч і не міститься прямого застереження щодо неможливості сторонам відступати від його конкретного імперативного положення, але із змісту зазначеного акта випливає обов'язковість його конкретного положення через визнання ним нікчемного характеру такого відступу. Третя обставина сформульована в ст. 6 ЦК України таким чином, що сторони не можуть відступати від імперативних положень актів цивільного законодавства навіть тоді, коли у самому акті немає ні прямого застереження про це і це не випливає із змісту цього акта, але впливає із суті відносин між сторонами.

Зазначене співвідношення між актами цивільного законодавства і договору, на думку професора М.М. Сибільова надало можливості закріпити на законодавчому рівні в ст. 628 ЦК правила щодо змісту договору. Згідно з цією статтею, професор М.М. Сибільов пропонує розрізняти два види умов договору, які складають його зміст. Йдеться про ініціативні умови, тобто про умови, визначені самими сторонами на свій розсуд і погоджені ними та про обов'язкові умови, тобто про умови, обов'язковість яких передбачена актами цивільного законодавства, але з урахуванням правил, що вміщені в ст. 6 ЦК щодо співвідношення актів цивільного законодавства і договору і можливості сторін відступати від імперативних положень зазначених актів.

Відповідно до викладених правил про співвідношення актів цивільного законодавства і договору, професор М.М. Сибільов виокремлює дві базові моделі правового регулювання договірних відносин – внутрішнє регулювання (саморегулювання) та зовнішнє (імперативне, державне регулювання).

Суть першої моделі полягає в тому, що сторони можуть скористатися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежити коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може мати місце, коли акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також і тоді, коли такі умови хоча і передбачені, але не містять прямого застереження про неможливість відступу від цих вимог.

Суть другої моделі полягає в тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості саморегулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, вміщених в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними. Безумовно, другою моделлю охоплюється ситуація, при якій акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, не тільки передбачають коло обов'язкових умов договору, а й містять застереження про неможливість відступу від їх вимог [2, с. 59].

Наведена правова позиція професора М.М. Сибільова, яку підтримують і інші вчені [3], на думку автора, знову ж таки повністю кореспондує з положеннями ч. 1 ст. 231 ГК України, яка фактично

вказує на те, що актами цивільного законодавства щодо конкретного типу (виду) договору, що уклали сторони, може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається.

Між тим, Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» не визначає конкретних типів (видів) договорів і як, було сказано вище, не визначає передбачених ЦК України «окремих видів зобов'язань» щодо яких передбачається обмеження розміру пені.

Звідси питання – так коли ж саме і за яких умов мають застосовуватися положення Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»?

Вважаємо, що згаданий Закон має застосовуватися тоді, коли сторони, в частині відповідальності за несвоєчасне виконання грошового зобов'язання, як зазначає професор М.М. Сибільов, обрали другу модель правового регулювання договірних відносин – зовнішнє (імперативне, державне регулювання), яка полягає у тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості саморегулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, вміщених в актах цивільного законодавства.

Така модель, але в більш чіткій формі ніж в законодавстві України, сформульована в ЦК Російської Федерації. Так, в ст. 395 «Відповідальність за невиконання грошового зобов'язання» вказано, що за користування чужими коштами внаслідок їхнього неправомірного утримання, відхилення від їхнього повернення, іншого прострочення в їхній сплаті або безпідставного отримання або заощадження за рахунок іншої особи підлягають сплаті відсотки на суму цих коштів. Розмір відсотків визначається існуючою у місці проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, в місці його перебування обліковою ставкою банківського відсотка на день виконання грошового зобов'язання або його відповідної частини. При стягненні боргу в судовому порядку суд може задовольнити вимогу кредитора, виходячи з облікової ставки банківського відсотка на день пред'явлення позову або на день винесення рішення. Ці правила застосовуються, якщо інший розмір процентів не встановлений законом або договором.

Тобто, положення статті 395 ЦК РФ щодо розміру пені застосовуються, якщо інше не визначено законом або договором.

Враховуючи зазначене, автор вважає, що положення Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» щодо розміру пені мають застосовуватися у випадку, якщо інше не визначено актом цивільного законодавства щодо конкретного типу (виду) договору, що уклали сторони, або передбаченого ЦК України виду зобов'язань, або договором сторін.

Інакше кажучи, якщо сторони у договорі не визначили розмір пені за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань, то вони фактично погодились з тим, що у випадку несвоєчасного виконання грошових зобов'язань, сторона, яка допустила невиконання свого зобов'язання несе відповідальність у порядку визначеному Законом України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань». Тобто, сторони, в цій частині договору обрали другу модель правового регулювання договірних відносин – зовнішнє (імперативне, державне регулювання).

У цьому контексті виникає питання щодо статті 1 Закону України «Про відповідальність за не-

своєчасне виконання грошових зобов'язань», де вказано, що платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін.

Наведена правова позиція автора дозволяє, стосовно вище вказаної норми, зробити висновок, що у випадку, коли у договорі сторони не визначили розмір пені, то, у разі несвоєчасного виконання

грошових зобов'язань, Закон надає сторонам право визначити розмір пені за згодою між ними. Однак, у такому випадку (коли попередньо у договорі сторони не визначили розмір пені), розмір узгодженої між сторонами пені не може перевищувати розміру пені встановленого у ст. 3 згаданого Закону, тобто подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Список літератури:

1. Рішення Конституційного Суду України від 11.07.2013 № 7-рп/2013 «У справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України "Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань"» // Офіційний вісник України. – 2013. – № 57(06.08.2013). – Ст. 2062.
2. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4(12) – С. 59 (С. 56–61).
3. Беяневич О.А. Принцип свободи договору за цивільним та господарськими кодексами України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 60-62. – С. 64-68.

Новицкий Г.В.

Бердянський університет менеджмента и бизнеса

ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА СВОБОДЫ ДОГОВОРА В КОНТЕКСТЕ ПРИМЕНЕНИЯ НОРМ ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕСВОЕВРЕМЕННОЕ ВЫПОЛНЕНИЕ ДЕНЕЖНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Аннотация

Рассматриваются вопросы реализации принципа свободы договора при применении норм об ответственности за несвоевременное выполнение денежных обязательств в части ограничения размера пени (ответственности) за несвоевременное выполнение денежных обязательств.

Ключевые слова: свобода договора, денежное обязательство, ответственность, штраф, пеня.

Novitsky G.V.

Berdyansk University of Management and Business

PRACTICAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT IN THE CONTEXT OF THE APPLICATION OF THE RULES ON LIABILITY FOR DELAY IN PERFORMANCE OF MONETARY OBLIGATIONS

Summary

The questions of the principle of freedom of contract in the application of the rules on liability for failure to perform financial obligations of the size limit of the penalty (of responsibility) for failure to perform liabilities.

Keywords: freedom of contract, bond, liability, fine.